

Bogusław Czechowicz

Wokół społeczno-prawnych uwarunkowań i jerozolimskich asocjacji kościoła opackiego w Henrykowie

Hereditas Monasteriorum 1, 73-84

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wokół społeczno-prawnych uwarunkowań i jerozolimskich asocjacji kościoła opackiego w Henrykowie

Śląskie kościoły opackie cystersów nie miały przed epoką zwaną barokiem wież – z wyjątkiem jednego, henrykowskiego. Wzniesiona w 1608 r. okazała dzwonnica o gotycyzujących formach usytuowana została asymetrycznie po północnej stronie fasady kościoła (ryc. 1). Intencje budowy tego osobliwego segmentu bryłowego kościoła opackiego nie są tu skrywane. Przeciwnie, ujawniają je inskrypcje eksponowane przez całopostaciowe epitafium fundatora wieży – opata Nicolausa Hibnera (ryc. 2). Umieszczone na znacznej wysokości na zachodniej elewacji wieży, oznajmiamą w strefie górnej:

DOMINE DILEXI DECOREM
DOMVS TVAE ET LOCVM HA
BITATIONIS GLORIAE TVAE *Psal. 26*
Nicolaus Hibner Heinrichouiensis
Hoc opus fieri fecit Anno Salutis 1608.

Obszerniejsza inskrypcja w części dolnej głosi z kolei:

TVRRIS FORTISSIMA IEHOVA DEVS
NOSTER IN COELIS
SED TVRRIM HANC LAPIDEM AD GRATAM POS=
TERITATIS MEMORIAM FVNDARI EXTRVI EXOR=
NARI INTITVIT, PROCVRAVIT CONFECIT ADMO=
DVM REVERENDVS ET DEVOTVS DOMINVS NICO=
LAVS ABBAS MONASTERII HENRICHIOVIENSIS FIDE=
LISSIMVS PATRIA SILESIVS E PAGO BORSNICIANO
CVI NOMEN GOLTZSCH ORIVNDVS AN[N]O AETATIS . LX
REGIMIIS XXXII A NATO CHRISTO SALVTIS NOSTRAE AVTORE
M DC VIII
ET MERITO PIETA [fragm. zniszczony] OMINI TVTISSIMA VIRTVS.

W obu wypadkach mamy do czynienia z parafrazami fragmentów biblijnych. W inskrypcji górnej, krótszej, jest to nawiązanie do Psalmu 26, wersetu 8:

Domine, dilexi habitaculum domus tuae
et locum habitationis gloriae tuae
(Panie, umiłowałem mieszkanie domu twego
i miejsce przebywania chwały twojej).

Ryc. 1. Wieża kościoła opackiego w Henrykowie.
Rys. Artur KWAŚNIEWSKI. Fot. B. CZECHOWICZ

Ryc. 2. Epitafium opata Nicolausa Hibnera na zachodniej elewacji wieży kościoła opackiego w Henrykowie z 1608 r. Fot. B. CZECHOWICZ

Początek inskrypcji dolnej to trawestacja słów z *Księgi przysłów* Salomona (18,10): „Turris fortissima nomen Domini; ad ipsum currit iustus et exaltabitur” (Imię Pana jest mocną wieżą; chroni się do niej sprawiedliwi i jest bezpieczny)¹. Mamy tu zatem treści eschatologiczne wyrażone poprzez utożsamienie budowli sakralnej z niebem jako miejscem wiecznej chwały Bożej oraz ewokację wiary w Bożą sprawiedliwość i opiekę. Zawarte tu deklaracje zdają się jednak raczej sygnałem do głębszego odczytania treści ideowych tej kreacji, swego rodzaju zachętą do snucia skojarzeń i wprowadzania dopowiedzeń. Wskazuje na to sam fakt, że nie mamy tu cytatów biblijnych, ale parafrazy odwołujące się do erudycji czytelnika owych napisów. Rozeznany w bogactwie starotestamentowego przekazu odbiorca bez trudu mógł – zachęcony słowami „TVRRIS FORTISSIMA IEHOVA DEVS / NOSTER [...]” i przywoławszy biblijny ustęp „Turris fortissima nomen Domini” – sięgnąć do dalszych wersów tej części *Księgi przysłów*, by w kolejnym przeczytać „Substantia divitis urbs roboris eius et quasi murus excelsus [...]” (Mienie bogacza jest jego warownym grodem i wysokim

¹ Łacińskie cytaty biblijne według http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_index_lt.html; w przekładzie polskim według *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego*, Warszawa 1975.

murem [...]). Wprawdzie w dalszych ustępach mowa jest o pokorze, niemniej to dyskretne zasugerowanie roli dostatku opactwa w budowaniu jego bezpieczeństwa wydaje się dobrze korespondować z jedną z podstawowych funkcji ideowych wieży jako takiej – znaku władzy i bezpieczeństwa.

Wątek obrony praw henrykowskiego opactwa² pojawia się w wystawionym w Lubinie 27 XI 1445 r. transumpcie opata Stefana starszego bulli papieża Klemensa VI z 2 II 1351 r., w której uwidacznia się problem zawłaszczania majątku cystersów³. Problem, jak widać, był aktualny po niespełna 100 latach, co nie może dziwić. Był to wszak okres po wojnach husyckich, czas anarchii oraz upadku autorytetu Kościoła rzymskiego i wszelkich jego instytucji. Odpowiedzią na tę sytuację były zapewne reformy w opactwie, przeprowadzone w 1447 r. przez opata Jana z polecenia kapituły generalnej zakonu. Obejmowały one liturgię, edukację, pracę fizyczną, dyscyplinę i rachunkowość⁴. Niebawem, 23 I 1455 r., przywileje opactwa henrykowskiego potwierdził król czeski Władysław Pogrobowiec z rodu Habsburgów⁵. Okoliczności wciąż wszakże zmuszały do dalszych potwierdzeń – 17 VII 1480 r. biskup wrocławski i legat papieski Rudolf transumował odpis nadania dla klasztoru dokonanego 31 VIII 1263 r. przez biskupa wrocławskiego Tomasza I⁶.

W tym czasie opactwo znajdowało się w księstwie ziębickim, władanym przez potomków wyklętego przez papieża króla Czech Jerzego z Podiebradów, którzy jednak po śmierci ojca w 1471 r. przeszli na katolicyzm. Trzej ziębicko-oleśnicy wnukowie Jerzego, Albrecht, Jerzy i Karol, działając z upoważnienia ich owdowiałej matki Urszuli brandenburskiej, zezwolili w dniu 16 VI 1498 r. zakonnikom na prowadzenie karczmy poza klasztorem zamiast tej w jego obrębie, wyrażając przy tym zgodę na produkcję piwa i wina oraz ich sprzedaż w majątkach klasztornych⁷.

Autorytet opatów rósł w tym czasie, czego wyrazem była zgoda udzielona 10 VI 1501 r. przez kardynała Piotra Regina, legata papieskiego na Królestwa Czeskie, Polskie i Węgierskie, na noszenie przez opata i jego następców szat pontyfikalnych oraz dokonywanie niższych święceń kapłańskich i poświęcanie przedmiotów do sprawowania kultu. Starania

2 O historii opactwa, w tym o jego podstawach materialnych, zob. H. GRÜGER, *Heinrichau. Geschichte eines schlesischen Zisterzienserklosters 1227–1977* (Forschungen und Quellen zur Geschichte Kirchen und Kulturgeschichte Ostdeutschland, 16), Köln-Wien 1978; *idem*, *Die Zisterzienser in Schlesien und ihre Bedeutung für barocke Frömmigkeit und Kultur*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 44, 1986, s. 67–81; [s. a.], *Versuch einer Geschichte des vormaligen Fürstlichen Cisterzienser-Stiftes Heinrichau bei Münsterberg in Schlesien*, Breslau 1846; S. KOZAK, A. TARNAŚ-TOMCZYK, M. L. WÓJCIK, *Henryków*, [w:] A. M. WYRWA, J. STRZELCZYK, K. KACZMAREK (red.), *Monasticon Cisterciensae Poloniae*, t. 2: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, Poznań 1999, s. 64–78.

3 W. URBAN, *Wykaz regestów Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu*, cz. 3: *Regesty dokumentów klasztoru w Henrykowie*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 4, 1974, s. 242, nr 157, zob. też s. 237, nr 103 i 104.

4 *Ibidem*, s. 242, nr 158.

5 *Ibidem*, s. 243, nr 160–162.

6 *Ibidem*, nr 163.

7 *Ibidem*, nr 165–167.

opatów w tej kwestii poparli rzeczeni księżęta ziębicko-oleśnicy⁸. W 1518 r. król Ludwik Jagiellończyk potwierdził cystersom prawo zakładania kopalń i wydobywania kruszców⁹, a 10 lat później Karol I, książę ziębicko-oleśnicki, potwierdził 14 lutego w Ząbkowicach Śląskich wszystkie wcześniejsze nadania i przywileje uzyskane przez braci¹⁰. W tym samym roku – podaje kopiarz klasztorny za obszernym oryginalnym dokumentem przechowywanym w Archiwum Państwowym we Wrocławiu – Karol I wraz z synami, Joachimem, Henrykiem, Janem i Jerzym, dając wyraz uznania dla zasług opactwa, obdarował je określonymi dobrami materialnymi¹¹. Dziesięć lat potem, 12 III 1538 r., potwierdzenie praw opactwa dokonane w 1455 r. przez króla Władysława Pogrobowca raz jeszcze poświadczyl (uwierzytelnił) w Nysie biskup wrocławski Jakub¹². 15 XII 1548 r. podobny akt wyszedł spod ręki urzędnika Nysy działającego w imieniu tamtejszej rady miejskiej¹³.

Późniejsze lata przyniosły rozpowszechnienie się reformacji. Był to kolejny, po wojnach husyckich, cios skierowany w pozycję opactwa. W związku z tym 20 IV 1555 r. król czeski Ferdynand I Habsburg nakazał na prośbę biskupa wrocławskiego Baltazara stanom śląskim powstrzymanie się od poddawania ludzi Kościoła sądownictwu świeckiemu, zdominowanemu przez ewangelików, i tym samym uciskania śląskiego duchowieństwa trwającego przy katolicyzmie (dokument ten zachował się w spuściźnie archiwalnej opactwa henrykowskiego)¹⁴. Być może wyrazem wdzięczności za to poparcie było 1300 talarów pożyczonych Ferdynandowi przez henrykowski klasztor w 1558 r. (z oprocentowaniem 5%) na potrzeby wojny z Turkami. Dług miał być spłacony po czterech latach¹⁵.

Publicznoprawny autorytet opatów henrykowskich ujawnia też dokument legata papieskiego u cesarza Maksymiliana II, kardynała Zachariasza, który 13 VIII 1565 r. upoważnił opatów klasztorów kanoników regularnych św. Augustyna we Wrocławiu oraz cystersów w Henrykowie do zbadania sprawy zamiany winnicy i dziesięcin w Księstwie Krośnieńskim, o co prosił biskup wrocławski Kasper¹⁶. Pięć lat później generał zakonu, kardynał Hieronim, upoważnił opatów cysterskich w Henrykowie i Velehradzie na południowych Morawach do przeprowadzenia wizytacji opactw na terenie Koron: Czeskiej, Polskiej i Węgierskiej oraz księstw austriackich¹⁷.

Także finansowo opactwo stać musiało w przededniu budowy swej niezwykłej wieży nieźle, skoro w 1601 r. pożyczycyło niemałym przecież i przeżywającym okres prosperity Ziębi-

8 *Ibidem*, nr 169.

9 *Ibidem*, s. 244, nr 174.

10 Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Rep. 84, sygn. 177; A. BRUDER, *Najstarszy kopiarz klasztoru cystersów w Henrykowie* (Acta Universitatis Wratislaviensis, 1267, Historia, 88), Wrocław 1992, s. 118.

11 *Ibidem*.

12 W. URBAN, *Wykaz regestów*, s. 243, nr 160.

13 *Ibidem*, nr 161.

14 *Ibidem*, s. 244, nr 181.

15 *Ibidem*, nr 182.

16 *Ibidem*, s. 245, nr 184.

17 *Ibidem*, s. 244, nr 182.

com 100 talarów¹⁸. U progu XVII w. raz jeszcze ozwała się potrzeba dokumentowania swoich praw przez odwołanie do przeszłości – niczym historyczne formy kościelnej dzwonnicy mocno stojącej na klasztorным gruncie: 3 III 1612 r., zatem niebawem po powstaniu wieży, nyska rada miejska potwierdziła wspomniany tu już dwukrotnie akt Władysława Pogrobowca z odległej połowy XV w.¹⁹

Opactwo – posiadacz wielu majątków na obszarze księstwa ziębickiego – egzystowało także w wymiarze życia świeckiego i w sferze praw świeckich. W 1569 r. Podiebradowiczowie sprzedali definitywnie swoje ziębickie władztwo, które już wcześniej zmuszeni byli zastawiać z powodu problemów finansowych. Dnia 30 V 1570 r. stany księstwa złożyły hołd lenny nowemu panu, którym został król czeski i cesarz rzymski Maksymilian II Habsburg. Władca zapewnił stany, że księstwo nie zostanie nigdy odłączone od Korony Czeskiej i nie będzie już oddawane w zastaw. Władza w imieniu monarchy spoczywała w rękach starosty. Kwestie sporne rozstrzygał i przestępstwa karał sąd złożony ze starosty, opatów obu (w Henrykowie i Kamieńcu Ząbkowickim) opactw cysterskich, czterech delegatów rycerstwa i dwóch reprezentantów miast – Ziębic i Ząbkowic Śląskich²⁰.

Materialna potęga, świecka (w tym sądownicza) władza nad poddanymi, kościelny autorytet – oto główne przesłanki do tego, by swoją opartą na wielowiekowym istnieniu pozycję w ówczesnym świecie i miejsce w krajobrazie oznaczyć plastycznym symbolem potęgi, trwania i władzy – wieżą. Wzniesiona w 1608 r., jest niejako materialnym ekwiwalentem werbalnego komunikatu zawartego w *Liber fundationis claustris sancte Marie Virginis in Heinrichow*, czyli w *Księżce henrykowskiej*:

Quod omnia predicta sint ducis. Hec, fratres, precedentia idcirco descripsimus, quatinus presentes et futuri codnoscant, quia nihil omnino circa claustrum possident, nisi feudum domini ducis antiqui Henrici, cognomine barbati et suorum successorum. Quod nullus ratione fundationis honoretur nisi duces. Nunc est ratio descripta, quare nullum mino hominem ratione fundationis huius claustris honoretis, nisi illos sulos, qui ex stripe, illius incliti ducis Henrici antiqui processerunt uel processerint.

(Że wszystko, co wymieniono, jest książęce. To, bracia, wszystko, o czym wyżej była mowa, dlategośmy opisali, aby się dowiedzieli obecni i przyszli, że nie posiadają w ogóle dokoła klasztoru nic innego jak tylko ziemie księcia pana starego Henryka z przydomkiem Brodatego, oraz jego potomstwa. Aby z tytułu fundacji nikt nie był czczony, tylko książęta. Oto opisane zostały powody, dla których żadnego w ogóle człowieka nie macie czcić z tytułu fundacji tego klasztoru, tylko wyłącznie tych, którzy z rodu owego sławnego księcia Henryka starego pochodzą lub będą pochodzili)²¹.

„Książęca tytułatura” opactwa, powszechnie stosowana w XVII i XVIII w., miała historyczne uzasadnienie w takich jak cytowane zapisach i sentencjach. Była ona racją dającą po wy-

18 *Ibidem*, nr 190. Niebawem jednak (1615 r.) doszło do sporu opactwa z miastem o wyszynk piwa – *ibidem*, nr 194 i 195.

19 *Ibidem*, s. 243, nr 162.

20 M. PTAŃ, *Sądownictwo szlacheckie księstwa ziębickiego do 1570 roku* (Acta Universitatis Wratislaviensis, 642, Prawo, 110), 1982, s. 61–74.

21 *Liber fundationis claustris sanctae Mariae Virginis in Heinrichow oder Gründungsbuch des Klosters Heinrichau*, ed. G. A. STENZEL, Breslau 1854, s. 18. Polski przekład według *Księga henrykowska*, tłum. i wstęp R. GRODECKI (Biblioteka Tekstów Historycznych, 2), Wrocław-Poznań 1949; nowsze wydanie – Wrocław 1990, s. 16. Nowe wydanie krytyczne por. P. GÓRECKI, *A Local Society in Transition. The Henryków Book and Related Documents* (Studies and Texts – Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 155), Toronto 2007.

Ryc. 3. Rycina z dzieła Bernharda BREYDENBACHA, *Peregrinatio in terram sanctam*, wydanej w Moguncji w 1486 r., ukazująca fasadę jerozolimskiej Anastasis. Według H. MANIKOWSKIEJ, *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza* (Monografie Fundacji Nauki Polskiej, Seria Humanistyczna), Wrocław 2008

marciu dynastii piastowskiej – czyli tych, „[...] qui ex stripe, illius incliti ducis Henrici antiqui processerunt uel processerint [...]” – prawo do sięgania po świeckie prerogatywy i świecką symbolikę władzy – wieżę. Późniejsze, osiemnastowieczne nawiązania w formach zwieńczeń wież kościoła klasztorne benedyktynów w Legnickim Polu (na cześć *martyrium* poległego tu Henryka II Pobożnego) czy kościoła opackiego cystersów w Krzeszowie (dla uczczenia książęcych fundatorów i dobrodziejów) do mitr książęcych są znakomitą tego potwierdzeniem.

Powyższe uwagi nie wyczerpują możliwości odczytania treści ideowych henrykowskiej wieży. Na pewne dopowiedzenia pozwala tu rycina opublikowana w książce Bernharda Breydenbacha *Peregrinatio in terram sanctam*, wydanej w Moguncji w 1486 r. Opisana na banderoli jako „*Hec est dispositio et figura / templi d[omi]ni[n]i sepulchri abertia*”, przedstawia plac ujęty z trzech stron budowlami (ryc. 3). Na wprost widoczna jest fasada zwieńczonej kopułą budowli sakralnej, do której wchodzi podwójny, ostrołukowy portal. Z lewej – dokładnie tak, jak w Henrykowie (ryc. 4) – przylega do tej budowli wieża ujęta na narożach uskokowymi przyporami, kilkukondygnacyjna, w górnej partii artykułowana ostrołukowymi blendami, zwieńczona schodkowymi blankami i hełmem. Można zatem uznać, że inspiracja płynąca z ryciny z końca XV w. (oraz ewentualnych innych relacji z Ziemi Świę-

Ryc. 4. Fasada kościoła opackiego w Henrykowie i północno-zachodni fragment klasztoru. Fot. B. CZECHOWICZ

Ryc. 5. Kruchta kościoła opackiego w Henrykowie. Fot. B. CZECHOWICZ

tej) pozwoliła nasycić ten układ treścią poprzez takie dodanie wieży, że powstała sytuacja przestrzenna przypominająca jerozolimskie relacje przestrzenne przed Anastasis. Budując w Henrykowie w początkach XVIII w. kopułowatą kruchtę, dopełniono ten układ (ryc. 5) i w trzech wymiarach zrealizowano to, co drzeworytnik uwidoczniał na płaszczyźnie swego *dispositio et figura*.

Rodzi się w związku z tym kilka pytań. Jedno z nich dotyczy powodów nawiązania w początkach XVII w. do formy i idei Anastasis. Kiedy spojrzeć na niektóre z renesansowych epitafiów ulokowanych na elewacjach kościoła, okazuje się, że przekazane językiem architektury pragnienie wyobrażenia najświętszego miasta chrześcijan lub jakiegoś jego części za pomocą wieży nie było jedynym takim działaniem w Henrykowie. Na wschodniej elewacji znajdziemy epitafium braci Heinricha i Petera Reitów, cystersów henrykowskich zmarłych w 1556 i 1577 r., z pejzażem jerozolimskim, z wyraźnie czytelną centralną Świątynią Salomona²² (ryc. 6). Także późniejsza aktualizacja lub dopełnienie tego jerozolimskiego programu – dokonane poprzez budowę kruchty zachodniej – nie powinno budzić zdziwienia, jeśli się uwzględni krzeszowskie dzieło *Exitus Filiorum Israel de niami Aegyptio [...] id est Religiosorum Patrum ac Fratrum in Gratia B. Mariae Virginis Vulgo Grussau Ducali ac Celeberrime Monasterio Sacri Ordinis Cisterciensis [...]* z 1716 r. (z uzupełnieniami), w którym – jak podaje tytuł – mamy do czynienia z utożsamieniem się przez mnichów cysterskich z synami Izraela²³. W Henrykowie ma to wszakże tradycję sięgającą jego trzynastowiecznej *Libri fundationis*, co trafnie uchwycił niedawno i skomentował Marek Cetwiński²⁴. Ślady jerozolimskiej topografii znajdujemy też w barokowym krajobrazie okolic Henrykowa – przy drodze do Starego Henrykowa powstała chyba w początkach XVIII w. kaplica. Miejsce to na mapie z 1750 r. (sporządzonej wedle pomiaru z lat 30. XVIII w.) określone zostało jako „Ollberg” – Góra Oliwna²⁵.

Nawiązanie do świątyni Grobu Chrystusa zyskuje na znaczeniu wówczas, gdy w grę wchodzi świątynia będąca mauzoleum. Tu sytuacja kościoła opackiego w Henrykowie, w przeciwieństwie do tych w Lubiążu, Trzebnicy czy Krzeszowie, jest niejako upośledzona. Nie było w nim grobu fundatora, lecz jedynie uczczona znakomitym pomnikiem nagrobnym sepultura czternastowiecznego władcy ziębeckiego i jego żony – Bolka II i Judyty (Juty, Guty, ryc. 7). Niemniej to właśnie wdzięczna pamięć o nich oraz zapisane w kopiarzu

22 Układ ukazanych tu budowli ma chyba ten sam wzór, co kopia obrazu w zbiorach Szépművészeti Múzeum w Budapeszcie z przedstawieniem Niesienia Krzyża z około 1530 r. według dzieła Jana van Eycka (?) z około 1420–1425 r. – O. PÄCHT, *Van Eyck. Die Begründer der altniederländischer Malerei*, München 1989, s. 195–200. Na temat naśladownictwa budowli jerozolimskiej i topografii Jerozolimy istnieje ogromna literatura; z nowszych por.: P. von NAREDI-RAINER, *Salomos Tempel und das Abendland. Monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Köln 1994; Z. BANIA, *Święte miary jerozolimskie. Grób Pański, Anastasis, Kalwaria*, Warszawa 1997; W. J. HAMBLIN, R. D. SEELY, *Solomon's temple. Myth and history*, [London 2007].

23 Rps, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. IV Q 185.

24 M. CETWIŃSKI, „Nowy Izrael”. *Księga henrykowska i kształtowanie poczucia wspólnoty mnichów z Henrykowa*, [w:] A. RADZIWIŃSKI, A. SUPRUNIUK, J. WRONISZEWSKI (red.), *Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, Toruń 1997, s. 71–76.

25 Więcej o tym obiekcie B. CZECHOWICZ, *Kaplice w dawnym Księstwie Ziębeckim*, Wrocław 2012, s. 45.

Ryc. 6. Epitafium cystersów henrykowskich, braci Heinricha i Petera Reitów, na wschodniej elewacji kościoła opackiego w Henrykowie, zapewne z okresu krótko po 1577 r.

Fot. B. CZECHOWICZ

Ryc. 7. Litografia ukazująca płytę wierzchnią z nagrobka tumbowego księcia ziębickiego Bolka II i jego żony Judyty w kościele opackim w Henrykowie (pierwotnie w prezbiterium, od 1762 r. w kaplicy św. Marii Magdaleny). Według H. LUCHSA, *Schlesische Fürstenbilder des Mittelalters*, Breslau 1872

nadania, jakie poczynili dla opactwa, dawały mnichom siłę i sens trwania, były historyczną i prospektywną – dotyczącą zbawienia dusz książąt pochowanych pierwotnie przed ołtarzem głównym – racją dla miejscowych cystersów, sprawujących tu liturgię także w intencji uobecnionych nagrobkiem Piasta i jego żony. W ten sposób – nie bez własnej „korzyści eschatologicznej”²⁶ – wypełniali oni zobowiązanie zapisane w *Księdze henrykowskiej*:

Unde suademus nobis ac nostris successoribus, ut deuocione ardentissima orent et supplicent pro animabus eiusdem ducis antiqui H[enrici] et filii sui, etiam H[enrici], a paganis interfecti, instantissimis assiduis orationibus, [...] quicquid tamen hoc claustrum in circuitu suo continet, totum elemosina et largitate ipsorum ducum possidet. Unde quod dominus Henricus iunior dux a paganis interfectus ista scinit, si uixisset, claustrum istud tempore procedente ad statum bonum promouisset.

26 Zakonnicy swoje znaczone nagrobkami z XVI–XVII w. pochówki sytuowali w obejściu kościoła, wokół grobu książęcego ulokowanego do XVIII w. pośrodku prezbiterium (przed przeniesieniem nagrobka do kaplicy św. Marii Magdaleny).

(Przeto zalecamy sobie samym i swoim następcom, ażeby z najgorętszą pobożnością modlili się i błagali Boga za dusze tegoż księcia starego Henryka i syna jego, również Henryka, zabitego przez pogan, w nieustannych i gorliwych modlitwach, ponieważ [...] cokolwiek ten klasztor posiada w swej okolicy, wszystko posiada z jałmużny i ze szczodroblewości samych książąt. Że przeto pan Henryk, młodszy książę, zabity przez pogan, wiedział o tym, byłby ten klasztor w następnych czasach, gdyby żył, poparł i doprowadził do dobrego stanu)²⁷.

Jerozolimskie asocjacje architektury opactwa henrykowskiego mogą się nie wydawać zbyt czytelne, ale cytowany na wstępie przekaz mówiący o zamieszkiwaniu w domu Bożym i miejscu chwały Bożej („DOMVS TVAE ET LOCVM HABITATIONIS GLORIAE TVAE”), odnosząc się do projekcji związanej z oczekiwanym zbawieniem duszy fundatora wieży, może przywoływać Anastasis jako miejsce złożenia doczesnych szczątków Jezusa. Takie odniesienia towarzyszyły architekturze chrześcijańskiej przez wieki. Dostrzeżono je także w osiemnastowiecznej architekturze cysterskiej Śląska i Czech²⁸. Osobliwość kreacji henrykowskiej polega na tym, że nawiązanie do jerozolimskiego archetypu dostrzegamy w części fasadowej kościoła, a nie – jak to na ogół bywa – w części wschodniej.

Powyższe uwagi wyculają na pytanie o kształt średniowiecznej kaplicy św. Jakuba, będącej poprzedniczką eliptycznej kaplicy św. Marii Magdaleny sytuowanej na osi świątyni z lat 1760–1762²⁹. Dotychczasowe próby poszerzenia wiedzy o formie średniowiecznych zabudowań opactwa oparte były na wynikach badań archeologicznych³⁰ lub na analizie przekazów ikonograficznych³¹. Dokonane przed kilku laty odkrycie w obrębie henrykowskiego klasztoru imponujących rozmiarami i bogactwem form portali stawia także wobec pytania o kompleksową interpretację architektury opactwa w różnych fazach jej nawarstwiania i przekształceń. Niniejszy przyczynek jest skromną próbą wskazania możliwych do podjęcia kierunków takich interpretacji, które nie powinny rezygnować z bogactwa przekazu werbalnego zawartego w archiwach i bibliotekach.

27 *Liber fundationis*, s. 19; tekst polski za *Księga henrykowska* (wyd. 1990), s. 16.

28 J. WRABEC, *Kilka uwag o programie ideowym kościoła Najświętszej Maryi Panny Łaskawej w Krzeszowie oraz o okolicznościach jego powstania*, [w:] H. DZIURLA, K. BOBOWSKI (red.), *Krzeszów uświęcony łaską* (Acta Universitatis Wratislaviensis, 1782), Wrocław 1997, s. 267–270.

29 O kaplicy A. KOZIEŁ, *O ambitnym opacie i kiepskim malarzu czyli słów kilka o wystroju malarskim kaplicy św. Marii Magdaleny przy kościele klasztornym w Henrykowie*, „Karkonosz. Sudeckie Materiały Krajoznawcze”, 8, 1993, s. 53–67.

30 Chodzi o liczne prace Ewy Łużyńskiej, która opowiadała się za prostym zamknięciem pierwotnych kaplic wschodnich w Henrykowie, co raczej wyklucza nawiązanie do Anastasis; jest to jednak przypuszczenie badaczki, które zweryfikować mogą dalsze badania, por. E. ŁUŻYŃIECKA, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie*, Wrocław 2002; E. ŁUŻYŃIECKA, E. ŚWIĘCKA, *Badania architektury opactwa cysterskiego w Henrykowie prowadzone w latach 2003 i 2006*, „Architectus”, 20, 2006, 2, s. 21–32; E. ŁUŻYŃIECKA, *Średniowieczna architektura kościoła klasztorowego Wniebowzięcia NMP w Lubiążu*, [w:] A. KOZIEŁ (red.), *Kościół klasztorny Wniebowzięcia NMP w Lubiążu. Historia. Stan zachowania. Koncepcja rewitalizacji* (Acta Universitatis Wratislaviensis, 3253, Historia Sztuki, 30), Wrocław 2010, s. 23 (konkluzje wiążące także dla Henrykowa).

31 B. CZECHOWICZ, *Nieznane źródła ikonograficzne do rekonstrukcji średniowiecznych zabudowań klasztornych w Henrykowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 41, 1996, 1, s. 69–75.

Bogusław Czechowicz
Instytut Historii
Uniwersytet Polski

Hereditas Monasteriorum
vol. 1, 2012, s. 73–84

Wokół społeczno-prawnych uwarunkowań i jerozolimskich asocjacji kościół opackiego w Henrykowie

Streszczenie

Nader niezwykłym elementem architektury opactwa cysterskiego w Henrykowie jest jego niesymetrycznie sytuowana wieża z 1608 r. Wzniesiono ją z fundacji opata Nicolausa Hibnera i umieszczono na niej całopostaciowe epitafium fundatora. Zawarte na nim inskrypcje komentują sens powstania budowli poprzez tawestację fragmentów Psalmu 26 oraz Księgi przysłów Salomona. W ich świetle wieża daje się interpretować w kontekście eschatologicznym związanym z pamięcią o opacie-fundatorze, ale także jako pomnik opactwa w przestrzeni ekonomicznej i strukturze społeczno-politycznej księstwa ziębickiego. Pozycja opactwa opierała się na uzyskiwanych przez wieki nadaniach i przywilejach oraz ich potwierdzeniach, więc siłą rzeczy była zakotwiczona w bliższej i dalszej przeszłości. Wzniesiona w dobie potrydenckiej, gotycka w swym wyrazie wieża – odwieczny symbol władzy i bezpieczeństwa – jawi się jako monumentalna plastyczna paralela tych sięgających średniowiecza nadań.

Porównanie z ryciną z 1486 r. wskazuje, że fasada kościoła opackiego zasobna w wieżę i kopułową kruchtę z XVIII w. mogła być formowana na przestrzeni wielu dekad w nawiązaniu do świątyni kryjącej grób Pański. Spuścizna literacka (historiograficzna) dostarcza kilku przykładów utożsamiania się cystersów, także henrykowskich, z Narodem Wybranym. Odniesienia do topografii jerozolimskiej można dostrzec na epitafium dwóch cystersów henrykowskich z XVI w. W przypadku kościoła w Henrykowie jako takiego nie są one zbyt czytelne, ale nasuwa się pytanie o kształt średniowiecznej kaplicy św. Jakuba, sytuowanej na osi świątyni, która w latach 1760–1762 ustąpiła miejsca eliptycznej kaplicy św. Marii Magdaleny, gdzie umieszczono średniowieczny nagrobek dobrodziejów opactwa – księcia Bolka i jego żony Judyty (Jutty).

Słowa kluczowe

cystersi, Henryków, Śląsk, architektura, społeczne i prawne uwarunkowania kościoła opackiego, symbolika wieży kościelnej, epoka potrydencka, eschatologia, epigrafika, topografia Jerozolimy

Bogusław CZECHOWICZ
Institute of History
University of Opole

Hereditas Monasteriorum
vol. 1, 2012, p. 73–84

Around the social and legal conditions and Jerusalemite associations of abbatial church in Henryków

Summary

The most unusual architectural feature of the Cistercian abbey in Henryków is the asymmetrically situated tower from 1608. It was erected by the foundation of abbot Nicolaus Hibner, placing the whole figure epitaph of the founder on it. The inscriptions included comment on the sense of the creation through the fragmenst of travesty of Psalm 26 and Proverbs of Solomon. In the light of above, the tower can be interpreted in the eschatological context associated with the memory of the abbot-founder, but also in the socio-political structure of the Duchy of Münsterberg (Duchy of Ziębice). The rank of the convent was based on the grants, privileges and their confirmations achieved through the centuries; inevitably, it was anchored in the near or distant past. Built in after Trident era, Gothic in its expression, the tower – the eternal symbol of power and security – stands as a monumental artistic parallel of those anchored in the medieval past grants.

The comparison with the drawings from 1486 indicates that the facade of the abbatial church, enriched with a tower and domed vestibule from 18th century, could have been formed over many decades in reference to the temple concealing the tomb of Lord. The literary (historiographical) legacy provides several examples of identifying of Cistercians, also those from Henryków, with the Chosen People. The references to the Jerusalemite topography can be found on the epitaphs of two 16th century Cistercians from Henryków. Concerning the church in Henryków as such, there are not as legible, however, there must be drawn a question about the shape of medieval chapel of st. James, situated on the axis of the temple, which from 1760–1762 was replaced with elliptical chapel of st. Mary Magdalene, in which the medieval tomb of abbey benefactors was placed – The Duke Bolko and his wife Judith (Jutta).

Keywords

Cistercians, Henryków, Silesia, architecture, social and legal conditions of abbatial church, symbolism of the church tower, post-Trent epoch, eschatology, epigraphy, topography of Jerusalem